

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TO'LOV TIZIMI TARKIBI VA TO'LOV TASHKILOTLARI

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

To'rtko'l fakulteti Soliq va soliqqa tortish

yo'nalishi 3-kurs bakalavriyat talabasi

Xudarganov Sarvarbek Umidbek o'g'li

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

To'rtko'l fakulteti Soliq va soliqqa tortish

yo'nalishi 3-kurs bakalavriyat talabasi

Boyjonov Bog'ibek Ulug'bek o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida to'lov tizimi tarkibining institutsional tuzilmasi va to'lov tashkilotlarining bozor infratuzilmasidagi rolini tahlil qiladi. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlar sharhi, institutsional tahlil hamda riskga yo'naltirilgan yondashuv asosida to'lov xizmatlari zanjiri baholanadi. Ilmiy yangilik sifatida to'lov tashkilotlari uchun funksional tasnif va barqarorlik ko'rsatkichlariga tayangan takomillashtirish yo'nalishlari asoslanadi.

Rus tilida annotatsiya. Данный статья анализирует институциональную структуру платежной системы Республики Узбекистан и роль платежных организаций в инфраструктуре финансового рынка. Применены обзор нормативно-правовой базы, институциональный анализ и риск-ориентированный подход для оценки цепочки платежных услуг. Научная новизна заключается в предложении функциональной классификации платежных организаций и обосновании направлений совершенствования на основе показателей устойчивости и управления рисками.

Ingliz tilida annotatsiya. This article examines the institutional composition of Uzbekistan's payment system and the role of payment organizations within financial market infrastructure. The study applies a review of legal regulations, institutional analysis, and a risk-oriented approach to assess the payment service value chain. Scientific novelty is provided through a functional classification of payment organizations and evidence-based improvement directions grounded in resilience metrics and risk management considerations.

Kalit soʻzlar (oʻzbek): toʻlov tizimi; toʻlov tashkiloti; elektron pul; kliring; hisob-kitob; operatsion risk; moliyaviy barqarorlik

Ключевые слова (rus): платежная система; платежная организация; электронные деньги; клиринг; расчеты; операционный риск; финансовая устойчивость

Keywords (ingliz): payment system; payment institution; electronic money; clearing; settlement; operational risk; financial resilience

Toʻlov tizimi iqtisodiyotda pul oqimlarining uzluksiz harakatlanishini taʼminlaydigan bazaviy infratuzilma boʻlib, uning samaradorligi tovar va xizmatlar bozorida bitimlar tezligi, moliyaviy resurslar taqsimoti va iqtisodiy agentlar oʻrtasidagi ishonch darajasiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Oʻzbekiston sharoitida soʻnggi yillarda raqamli toʻlov kanallarining kengayishi, masofaviy identifikatsiya va onlayn xizmatlarning ommalashuvi natijasida toʻlov tizimi tarkibidagi ishtirokchilar, ularning funksiyalari hamda oʻzaro javobgarlik chegaralarini qayta aniqlash zarurati kuchaydi. Shu jihatdan, toʻlov tizimi tarkibini faqat texnologik platformalar majmui sifatida emas, balki huquqiy normalar, institutsional vakolatlar, risklarni boshqarish mexanizmlari hamda isteʼmolchi manfaatlarini muvozanatlashtiruvchi kelishuvlar tizimi sifatida koʻrish ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi [1]. Tезisning maqsadi Oʻzbekiston Respublikasining toʻlov tizimi tarkibini institutsional yondashuvda ochib berish, toʻlov tashkilotlarining bozor

infratuzilmasidagi o‘rnini funksional jihatdan aniqlash hamda barqaror rivojlanish uchun takomillashtirish yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

Metodologik nuqtai nazardan, to‘lov tizimini tahlil qilishda uchta bog‘liq kesim muhim: birinchisi, to‘lov instrumentlari va kanallari (naqd, naqdsiz, elektron pul, kartaviy, tezkor o‘tkazmalar) bo‘yicha tranzaksiya oqimining iqtisodiy mantiqi; ikkinchisi, ishtirokchilar (Markaziy bank, tijorat banklari, to‘lov tashkilotlari, kliring operatorlari, protsessing markazlari, agentlar va savdo-servis korxonalarini) o‘rtasidagi funksional taqsimot; uchinchisi, risklar va muvofiqlik (operatsion, kiberxavfsizlik, likvidlik, hisob-kitob yakuniyligi, iste‘molchi huquqlari) bo‘yicha boshqaruv konturlari. Xalqaro amaliyotda to‘lov infratuzilmasini baholashda “yakuniy hisob-kitob” va “barqarorlik” kategoriyalari markaziy o‘rin egallaydi: har bir to‘lovning huquqiy yakuniyligi, hisob-kitobning qaytarilmasligi va tizimning favqulodda holatlarda ham ishlash qobiliyati bozor ishonchi uchun hal qiluvchi omildir [6]. O‘zbekistonning normativ-huquqiy bazasi ham to‘lov xizmatlarini ko‘rsatishda litsenziyalash, operatsion talablar, mijozlarni identifikatsiya qilish va ma‘lumotlarni himoya qilish mezonlarini belgilab, ishtirokchilar mas‘uliyatini ajratishga intiladi [1].

To‘lov tizimi tarkibini izchil tasniflash uchun uni ikki darajada ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Birinchi daraja “infratuzilmaviy yadro” bo‘lib, unda banklararo hisob-kitob mexanizmlari, kliring, yakuniy settlement va ularning huquqiy rejimi jamlangan. Ikkinchi daraja “front-ofis ekotizimi” bo‘lib, unda mijozga yo‘naltirilgan ilovalar, to‘lov agregatsiyasi, savdo nuqtalari bilan integratsiya, tranzaksiya monitoringi va qo‘shimcha servislar mavjud. Aynan ikkinchi darajada to‘lov tashkilotlari faol ishtirok etib, bozorga kirish to‘siqlarini nisbatan pasaytiradi, innovatsion mahsulotlarni tez joriy qiladi, biroq operatsion va kiber risklar zichligi ham yuqori bo‘ladi. Shuning uchun to‘lov tashkilotlari bo‘yicha riskga yo‘naltirilgan nazorat tamoyillarini kuchaytirish, ularning texnologik uzluksizlik rejalarini, avariya tiklash markazlarini, tranzaksiya monitoringi va shikoyatlarni ko‘rib chiqish tartiblarini standartlashtirish zarur [2].

To'lov tashkilotlari tushunchasini ilmiy jihatdan aniqlashtirishda ularni "bank bo'lmagan to'lov xizmati provayderi" sifatida talqin qilish yetarli emas, chunki ular turli qiymat zanjiri bo'g'inlarida turlicha iqtisodiy rol o'ynaydi. Mazkur tezis doirasida to'lov tashkilotlarini funksional mezon bo'yicha to'rt guruhga ajratish taklif etiladi. Birinchi guruh tranzaksiya boshlash va qabul qilishni ta'minlovchi subyektlar bo'lib, ular to'lovni initiatsiya qilish, savdo-servis korxonalarida qabul qilish, QR yoki boshqa identifikatorlar orqali autorizatsiyaga yo'naltirish funksiyalarini bajaradi. Ikkinchi guruh ma'lumot va qayta ishlash infratuzilmasiga yaqin bo'lgan subyektlar bo'lib, protsessing, tokenizatsiya, antifrod tahlil va tranzaksiya marshrutlash xizmatlari bilan ajralib turadi. Uchinchi guruh elektron pul yoki elektron hamyon ekotizimiga tayanib, mijoz mablag'larini saqlash va o'tkazish bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradi; bunda mablag'larni ajratilgan hisoblarda saqlash, likvidlikni boshqarish va mijoz manfaatini himoyalash mexanizmlari muhim ahamiyatga ega [3]. To'rtinchi guruh agregator va platforma vositachilari bo'lib, ular bir nechta to'lov kanallarini birlashtiradi, billing, rekurrent to'lovlar, marketplace integratsiyasi kabi xizmatlar orqali tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi. Ushbu tasnif bozorni tartibga solishda "hamma uchun bir xil talab" yondashuvini yumshatib, faoliyat xatariga mutanosib prudensial hamda texnik talablarni differensiallashga yordam beradi.

To'lov tizimining samaradorligi faqat tranzaksiya soni yoki tezligi bilan o'lchanmaydi; u narx (komissiya va yashirin xarajatlar), ishonchlilik (uptime), yakuniylik, shaffoflik va foydalanuvchi huquqlarining himoyasi bilan birgalikda baholanadi. To'lov tashkilotlari kirib kelishi odatda komissiyalarni pasaytiruvchi raqobatni kuchaytiradi, servis sifatini oshiradi va moliyaviy inklyuziyani kengaytiradi. Biroq bu jarayon tarmoq effekti va bozor konsentratsiyasi bilan birga kechishi mumkin: yirik platforma ko'proq foydalanuvchini jalb qilib, bozorda "g'olib hammasini oladi" dinamikasini shakllantiradi, bu esa tariflar va ma'lumotlardan foydalanish bo'yicha yangi muvozanatsizliklarni keltirib chiqaradi [5]. Shu sababli tartibga solish organlari uchun asosiy vazifa innovatsiyani bo'g'masdan, interoperabellik va ochiq standartlar orqali sog'lom raqobat muhitini saqlashdan iborat. Interoperabellik nafaqat texnik darajada, balki shartnomaviy, tarif va

dispute-resolution mexanizmlari darajasida ham ta'minlanmasa, bozor segmentatsiyasi chuqurlashib, foydalanuvchi xarajati ortishi mumkin.

Risklar tahlilida operatsion risk to'lov tashkilotlari uchun birlamchi o'rinda turadi, chunki xizmat ko'rsatish uzluksizligi, tizim nosozligi, xatoliklar, xodimlar faoliyati va tashqi provayderlarga bog'liqlik tranzaksiyalar yakuniyligiga bevosita ta'sir qiladi. Kiberxavfsizlik esa operatsion riskning ajralmas qismi bo'lib, identifikatsiya, autentifikatsiya, ma'lumotlarni shifrlash, kalitlarni boshqarish hamda hodisalarni aniqlash va javob qaytarish jarayonlari bilan o'lchanadi. Rossiya va xalqaro ilmiy manbalarda to'lov infratuzilmasi barqarorligi ko'pincha "kritik xizmat" sifatida ko'rib, uchinchi tomon IT-provayderlari riskini boshqarish, audit izlari, zaxira kanallar va stress-testlar orqali mustahkamlanishi ta'kidlanadi [2; 6]. O'zbekiston amaliyoti uchun ham to'lov tashkilotlarida uzluksizlik rejalari (BCP/DRP)ning amalda sinovdan o'tkazilishi, hodisalar to'g'risida regulyatorga xabar berishning minimal standartlari va iste'molchi zararini qoplash mexanizmlarini aniqlashtirish dolzarbdir.

To'lov tizimi tarkibini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar uch yo'nalishda jamlanadi. Birinchi yo'nalish institutsional aniqlikni kuchaytirishdan iborat: to'lov tashkilotlari, protsessing va kliring subyektlari o'rtasida javobgarlik chegaralari, ayniqsa firibgarlik holatlari, qaytarish (chargeback) mexanizmlari va nizolarni hal etish tartiblarida aniq ifodalanishi lozim. Ikkinchi yo'nalish riskga mutanosib tartibga solishdir: elektron pul bilan ishlovchi yoki mijoz mablag'larini saqlovchi subyektlar uchun kapital, likvidlik va ajratilgan hisoblar bo'yicha kuchliroq talablar, faqat initiatsiya yoki agregatsiya qiluvchi subyektlar uchun esa ko'proq texnik va axborot xavfsizligi standartlari ustuvor bo'lishi kerak [3; 4]. Uchinchi yo'nalish ma'lumotlar va standartlar ekotizimini rivojlantirishdir: ochiq APIlar, yagona identifikatorlar, tranzaksiya ma'lumotlarini minimal to'plamda standartlashtirish, hamda shaxsiy ma'lumotlarni himoyalashga doir moslashuvchan, ammo qat'iy talablar to'lov xizmatlari sifati va raqobatni bir vaqtning o'zida qo'llab-quvvatlaydi [5]. Bu yo'nalishlar amaliyotga tatbiq

etilganda, to'lov tizimi "tez o'suvchi, lekin mo'rt" holatdan "tez o'suvchi va barqaror" holatga o'tadi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasining to'lov tizimi tarkibi yadro hisob-kitob infratuzilmasi va mijozga yo'naltirilgan to'lov servislaridan iborat murakkab institutlar majmuini tashkil etadi. To'lov tashkilotlari ushbu tizimda innovatsiya va raqobatni kuchaytiruvchi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiruvchi hamda xizmatlarning ommabopligini oshiruvchi muhim bo'g'in sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ularning faoliyati operatsion va kiber risklar, uchinchi tomonlarga bog'liqlik hamda bozor konsentratsiyasi bilan bog'liq yangi chaqiriqlarni yuzaga keltiradi. Tezida taklif etilgan funksional tasnif va riskga mutanosib takomillashtirish yo'nalishlari to'lov tashkilotlarini tartibga solish hamda to'lov tizimi barqarorligini kuchaytirishda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Toshkent, 2019. 34 b.
2. Розанова Н. М. Институциональная экономика. Москва: Юрайт, 2020. 459 с.
3. Allen H., Osei-Assibey E. Digital Financial Services and Electronic Money: Business Models and Regulation. Washington, DC: World Bank, 2019. 112 p.
4. Karimov B. A., Xudoyorov D. R. Bank ishi va to'lov tizimlari: nazariya va amaliyot. Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. 268 b.
5. Gomber P., Koch J.-A., Siering M. Digital Finance and FinTech: Current Research and Future Research Directions. Cham: Springer, 2018. 187 p.
6. Bank for International Settlements. Principles for Financial Market Infrastructures. Basel: BIS, 2012. 198 p.